

Апелятивні назви осіб у волинських грамотах XVI ст.: структурно-семантичні параметри

У статті проаналізовано структурно-семантичні особливості номінацій осіб у волинських грамотах XVI ст.

Ключові слова: пам'ятки української мови, староукраїнська мова, мовно-стильова специфіка правового письменства, семантична структура, номінативна деривація, живомовні риси.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вивчення джерел української мови завжди мало й досі має велике значення для пізнання духовної культури народу. Пам'ятки правового письменства – важлива сторінка історії літературної мови, дослідження якої на матеріалі ділового стилю XVI ст. дозволяє глибше пізнати специфіку української мови (зокрема й народної) того часу.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Для вивчення історії української мови «першорядне значення мають ті писемні пам'ятки, що за своїм характером найбільшою мірою відбивають живомовні явища певного періоду» [4, с. 5]. . Мовознавча наука завжди усвідомлювала важливість вивчення цих джерел для розуміння особливостей політичного, суспільного й духовного життя народу. Пам'ятки української мови були об'єктом наукових студій таких лінгвістів, як В.В. Німчук, М.А. Жовтобрюх, С.П. Бевзенко, В.Й. Горобець, Д.Г. Гринчишин, А.П. Грищенко, А.М. Матвієнко, О.С. Мельничук, В.А.Передрієнко, М.М.Пещак, Г.П.Півторак, В.М. Русанівський, В.Г. Складенко, І.П. Чепіга та ін. Проте й досі існують значні прогалини у висвітленні особливостей мови й стилю пам'яток української мови. Зокрема, якнайпильнішої наукової уваги потребують писемні джерела, що є свідченням матеріальної й духовної історії Волині часів Польсько-Литовсько-Руської держави. Цей край зберіг традиції

правових стосунків часів Київської Русі і водночас розвивав елементи європейських устроїв [4, с. 5].

Мета і завдання статті. Метою статті є з'ясування семантичних особливостей апелятивних назв осіб у волинських грамотах XVI ст. та специфіки їх номінативної деривації. Завдання роботи – виявлення корпусу загальних назв осіб, систематизація номенів відповідно до їх ономасіологічних характеристик, виявлення ступеня продуктивності способів номінативної деривації цих мовних одиниць та перспектив їх використання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Базовою основою давньої української ділової мови була мова ділових документів Київської Русі. «Староруська мова активно вбирала в себе елементи української розмовної мови, очищала від застарілих, незрозумілих українському населенню граматичних форм і збагачувалась виробничою, побутовою і суспільно-економічною українською лексикою» [8, с. 9]. Грамоти належать до такого стилю української книжної мови, який відбиває специфіку живого мовлення українців вказаної історичної доби. Традиції староруської мови розвивалися у мові ділових документів Великого князівства Литовського. Литовський статут 1588 року вимагав: **«Писар земський маєть по р҃ську литерами и словы р҃скими вси листы, выписы и позвы писати, а не иным єзиком и словы»** [8, с. 9]. «Руська мова», як тоді називали офіційну мову Литовського князівства, містить виразні українські або білоруські фонетичні, лексико-фразеологічні й граматичні риси. Матеріал нашої роботи репрезентує лише ті грамоти, у яких представлені передусім українські риси.

Документи ще XIV ст. «належали до пам'яток, які чи не найдавніше виробили свій стиль писемного різновиду мовлення. Структура їх тексту свідчить про те, що в східнослов'янській писемності XIV ст. діловий стиль мав багатий арсенал засобів вираження» [7, с. 243]. Це повною мірою стосується вказаних писемних джерел пізнішого часу.

Грамоти характеризувалися розгалуженою жанровою різноманітністю. Лінгвісти та історики в межах стилю виділяють такі різновиди правових

документів: духовні заповіти (тестаменти), дарчі записи, продажні записи, записи заставні, вінові записи та привінки, дільчі й уступні записи, мінові угоди, купчі, поручні привілеї тощо [9, с. 110; 4, с. 6–7].

Така жанрово-тематична різноманітність юридичних актів відбивала особливості стосунків людини із суспільством, з іншими людьми, що дозволяло спостерігати й відповідну лексику, яка виходила за межі книжного канцелярсько-ділового стилю, своєрідного «язичія», властивого для ділової писемної сфери життя українського народу.

Головною в такого типу документів була людина – і як об'єкт, і як суб'єкт юридично-правових дій. Принагідно аналізовані пам'ятки могли ілюструвати й інші відносини осіб у родинному, суспільному і под. середовищі або вказувати на певні нейтральні чи маргінальні характеристики, що виходили за межі правових стосунків.

Назви осіб (НО) належать до найбільш поширених і важливих з погляду їх семантики для пізнання як внутрішньомовних, так і екстралінгвальних факторів. НО – це назви, що характеризують людину «за родом діяльності, професією, зовнішніми чи внутрішніми ознаками, поведінкою, за належністю до певної організації, наукового, політичного, релігійного напрямку, місцем проживання, національністю, родинними стосунками; за ознакою володіння чим-небудь, можливістю бути об'єктом дії тощо» [9, с. 366 – 367].

У межах аналізованої макрогрупи лексем передусім слід виділити узагальнені особові апелятиви типу **чоловік, людина: з лю(д)ми и (з) ихъ зємя(м)и** [2, с. 19], **ко(ж)ды(и) хрєстия(н)ски(и) чловець** [2, с. 121]. В.В. Німчук відзначає традиції вживання цих назв у ранніх пам'ятках старокиївської доби [6, с. 293].

Особливе місце в тексті давніх українських пам'яток посідають назви найвищих божественних істот, які до певної міри умовно відносимо до особових номенів: **Бог, Бог сотворитель, Син Божи(и)**. Наприклад: **з ла(с)ки мило(г) [о] бога** [2, с. 18], **пана вга створителя** [2, с. 65], **гдү вгү**

моєму, створителю неба и зе(м)ли [2, с. 121], Ісуса Х(р)ста, сына божо(г)о [2, с. 210].

Загальне тематичне спрямування аналізованого матеріалу детермінувало пріоритетне використання окремих ономасіологічних об'єднань НО. За нашими спостереженнями, тексти грамот найчастіше фіксують номінації, що вказують на родинні стосунки учасників процесуальних / правових дій або на їх посадові чи професійні характеристики.

Високою частотністю вживання (при порівняно невеликій кількості лексем) здавна характеризуються НО за родинними стосунками, за свояцтвом [1]. Грамоти репрезентують різні за ступенем спорідненості номінації – по прямій і непрямій родинних лініях, інші мовні одиниці, що вказують на родинні стосунки та відносини свояцтва. Ці номени мають давнє коріння. Більшість з них є праслов'янською спадщиною [3, с. 69 – 76]. Найбільш активно аналізований матеріал засвідчує лексеми **отець, мати/матка**, один раз зафіксований словотвірний варіант **мат҃ухна: бли(з)киє мои з о(т)ца и (з) ма(т)ки моє(и)** [2, с. 20], **мат҃(х)ны своє(и)** [2, с. 93]; **брат, сестра, дядько, жона/малжонка, дѣти/дѣтки/дѣтинши, син, дочка, бабка, вн҃к/вн҃к:** **от брата моего И(л)яша** [2, с. 19], **брата моего ста(р)шого рожоного** [2, с. 73], **з брато(м) моло(д)ши(м)** [2, с. 80], **се(ст)р҃у свою рожоно҃ю** [2, с. 200], **дя(д)ко мо(и) рожоно҃й** [2, с. 47], **запис҃ю є(и), жонє моє(и)** [2, с. 18], **кни҃га ма(л)же(н)ка єго мл(сти) и потом҃ковє и(х)** [2, с. 53], **ма(л)жо(н)це моє(и) сл҃жи(т)и має(т)** [2, с. 20], **и жона и дє(ти) и сестры, и и(н)шыє кре(в)ныє мои** [2, с. 48], **дѣти наши з нею мати б҃д҃у** [2, с. 18], **жон҃у и дѣт҃ки** [2, с. 78], **а дє(ти)нши похотєли** [2, с. 159]; **панєє бабки моєє** [2, с. 128], **вн҃к҃у владики єго мл(с)ти володимє(р)ско(г)[о]** [2, с. 128], **вн҃к҃у єго мл(сти) ш(т)ца Фєвдосиа** [2, с. 141]; **сестрєнец, братанич, дєвер, зять, невестка, теща, сват, ш҃рин:** **братаничѣ вше(и) мл(с)ти** [2, с. 95], **двє дє(в)ки братанича моє(г)[о]** [2, с. 40], **зычы(ти) сестрє(н)ц҃у своєму** [2, с. 41], **позичи(в)ши зѣт҃ю**

моєму [2, с. 40], дєвє(р) мо(н) [2, с. 51], нєвє(ст)ка моѧ пни Марѣя [2, с. 33], тещѧ моя [с. 163], приятєлю и свѧ(т)у нашому [2, с. 129], шүри(н) пна Хо(л)мо(в)ского [2, с. 202]; падчєриця, мачүха: понѧ(л) єсми собє в ма(л)женство па(д)чєрицү пна Ѧ(н)дрєя Ти(х)новичѧ Кисєлѧ [2, с. 21], пнєє мачүхи ншоє [2, с. 213]. Окремі лексеми цієї групи можуть виконувати узагальнювальну функцію: потомки, крєвнии, близкии, щадки ('нащадки'). Наприклад: И пото(м)ки нши [2, с. 17], ино бли(з)кии мои є(н) ѡ(т)дадү(т) [2, с. 18], бүдүчиє ща(д)ки, бли(з)киє и крє(в)ныє и(х) [2, с. 39]. Одиначні випадки на зразок лексеми дивка поєднують різні семантичні характеристики – кваліфікація особи за віковими / статевими характеристиками і за родинними стосунками: ди(в)цє ѧ до(ч)цє єго ма(сти) пна Богданови [2, с. 150].

Блиькими за значенням до аналізованих слів сприймаються іменники опікүн, үдова: кро(в)ны(х) и ѡпєкүно(в) мои(х) [2, с. 128], зоста(в)ши ми сѧ үдовою [2, с. 52].

Зрідка трапляються випадки семантичного переосмислення назв осіб за родинними стосунками. Показовим є слово отець у значенні 'священик служитель культу', лексема може бути конкретизована прикметником дүховний: ѡтє(ц) мо(н) дүхо(в)ны(н) свщє(н)ни(к) [2, с. 170].

Потужною групою назв представлені найменування, які характеризували людей за специфікою їх постійних занять чи посадами (диференціювати ці семантичні відтінки не завжди вдається). Ці лексеми об'єктивно відбивають особливості позалінгвального середовища, специфіку виробничих, громадських, адміністративних та інших відносин членів суспільства. Вони віддзеркалюють тогочасну структуру чиновницько-бюрократичної системи: по(д)сү(д)ка зємьско(г) [о] поветү [2, с. 40], дѣяка ка(н)цлєрєє г(с)дрьское, побо(р)цы зємли Волинское, воита володимє(р)ского [2, с. 39] (поборца – 'збирач податків'), ѡдно взѧвѣши возного [2, с. 41], пєча(т)ми вря(д)нико(в) г(с)дрскихъ [2, с. 43], маючи при собє

ме(р)ника [2, с. 49], писаръ и секретаръ его королевское мл(с)ти [2, с. 51], чере(з) прокураторо(в) вымышл(т) [2, с. 66] (прокуратор – 'опікун'), ма(р)шалок г(с)дрски(и) горо(д)ничи(и) [2, с. 57], на лека(р)ства и на докторы [2, с. 65], во(и)ски(и) земли Волынское [2, с. 71], шт в(р)мистра и раде(ц) володиме(р)ски(х) [2, с. 154], во(и)тъ з двама ла(в)ники [2, с. 155], тые поезники николи до за(м)кѹ не слѹжи(ли) [2, с. 155], проти(в)кѹ домѹ Горанна попа [2, с. 35], сѹ(д)и зє(м)скомѹ повѣтѹ Воло(ди)ме(р)ского [2, с. 35].

Кілька слів є номінаціями осіб жіночої статі за їх стосунком до певних посадовців (називають їх дружин або дочок): подсѹ(д)ковая володиме(р)ская [2, с. 52], каштала(н)ка лѹцкая [2, с. 85], я ка(ш)таляновая зє(м)ли Бря(с)ла(в)ское, горо(д)ничая воло(ди)ме(р)ская [2, с. 158].

У межах аналізованих НО відповідно до ділового стилю, в якому вони функціонують, спостережено використання лексем за соціальним статусом: ш тре(х) кроле(х) [2, с. 39], Жаловалъ г(с)дрѹ королю его мл(с)ти [2, с. 39], волно ко(ж)домѹ шля(х)тичѹ именьє все шгѹломъ прода(ти) [2, с. 42]. Окремі лексеми вказують на стосунки між соціальними групами членів суспільства: на выкупѹва(н)є по(д)даны(х) мои(х) [2, с. 40], прода(л) двораномъ г(с)дра корола [2, с. 44], слѹги и по(д)даного свого [2, с. 49], з людѹми и зъ ихъ дворищами [2, с. 50], и зо всакими пожитками, лю(д)ми по(д)ворищъными [2, с. 52], и (з) горо(д)никами и зъ ихъ землями [2, с. 52], є(г) [о] мл(ст) кня(з) воевода са(м), зо всеми бояры, лю(д)ми таглыми ...з слѹгами пѹтными [2, с. 54], в па(н)стве г(с)дра нашего [2, с. 55], слѹ(г), боя(р) и по(д)да(н)ны(х) [2, с. 56], з лю(ди) ш(т)чи(з)ные и прихожие [2, с. 60], ве(л)можное княжа [2, с. 62], з мещаны, (з) лю(д)ми [2, с. 89], княжны Га(н)ны [2, с. 64], челя(д) нево(л)нѹю [2, с. 113], взя(л) себе боярина Максима [2, с. 132], во(з)ныи з ѹр(д)ѹ замкѹ Володиме(р)ского [2, с. 121].

Майнові характеристики особи репрезентує номен із узагальненим значенням **дєржавца** ('власник'): **ска(р)вны(и) дє(р)жавца Ясмо(н)ски(и)** [2, с. 88] та слово конкретизованої семантики **зєменин** 'дрібний землевласник', відповідно іменник на позначення особи жіночої статі **зємянка**: **Я, зємени(н) повѣтѹ Крєменє(ц)ко(г)о** [2, с. 17], **поня(л) є(с)ми за себе в ма(л)женство дочкѹ в зєменина пна Васи(л)я Федоровича Дриви(н)ско(г) [о]** [2, с. 18], **я...зєма(н)ка г(с)дрѣская** [2, с. 189].

Вказівку на загальні топографічні характеристики має слово **сѹсед**: **ѹ граница(х) ѡ(т) ѡбапо(л)ны(х) сѹседо(в)** [2, с. 72].

Усього два номени вживаються для окреслення особи за етнічними ознаками: **замѹ(ж) за члєвкє заграничного корѹ(н)ного ... пошла** [2, с. 40], **коли вышо(л) з нємє(ц)** [2, с. 132].

Високою активністю характеризуються слова **пан, пані, их милость**: **вчинили єсмо вгодѹ с пно(м) Денисом Радови(ц)ки(м)** [2, с. 17], **панєє Марины Рѹсно(в)ны** [2, с. 21], **людє(и) добри(х) пно(в) за(ц)ны(х)** [2, с. 87], **И и(х) ма(ст)и на моє чоло(м) ви(т)є то ѹчинили** [2, с. 17]. Це фактично етикетні назви, які загально втратили первинне значення. Порівняймо зі словом **панство** ('держава, країна', тобто **пан** – 'громадянин'). До цієї підгрупи іменників належить слово **панна**, яке, крім власне етикетної формули, може мати й додаткові семи – 'неодружена особа жіночої статі', 'характеристика особи за соціальною специфікою': **поня(л) за себе в ма(л)жє(н)ство па(н)нѹ Голомонєю** [2, с. 18].

Назви осіб, уживані у волинських грамотах досліджуваного періоду, мають розгалужені характеристики з погляду їх номінативних особливостей, різну ономасіологічну історію. Номінація як процес – це «творення і надання назв (та інших мовних позначень) пізнаним і вичленуваним фрагментам дійсності, тобто встановлення відношень позначального і позначуваного між певною мовною одиницею і відповідним предметом (явищем, ознакою і таке інше» [9, с. 385].

У межах цих назв вживаються як похідні, так і непохідні одиниці, питомі слова й запозичення, однослівні й складені найменування.

Традиційно основним і чи не єдиним способом утворення нових номенів вважається словотвір. Проте дериваційна система як сукупність словотвірних типів, словотвірних гнізд, усього комплексу дериваційних засобів мови взагалі – це лише одне із джерел породження номінативних мовних засобів, адже одному й тому ж означуваному, тобто денотату, можуть відповідати за загальним змістом різні означення – слова й словосполучення чи навіть структурно об'ємніші мовні одиниці.

Зважаючи на дериваційні характеристики аналізованих назв, можна констатувати, що найбільша частина цих слів утворена морфологічним способом. Крім того, вживаються складені, або аналітичні, назви та слова-запозичення. Непохідні лексеми як одиниці найдавнішого словникового пласта української лексики слугували для називання осіб за ознаками, що формувалися досить давно і властиві, очевидно, ще праслов'янській мові: **бог, жона, князь, мати, отец, слуга, сын.**

Одним із найпродуктивніших суфіксів у сфері номінації осіб є суфікс **-ик /-ік, -ник, -чик**: **городник, ключник, лавник, мерник, службник, столник, урядник.** Активний цей формант і в сучасній мові.

Високою продуктивністю характеризувався суфікс **-ин/-ане/-анин**: **боярин, дворянин, християнин.**

Порівняно частотним був суфікс **-тель** у сфері номінацій осіб. Він має книжну конотацію і позначає осіб за характеризуючою дією: **житель, приятель, створитель.**

Менш продуктивним, порівняно з названими, був у сфері називання назв осіб суфікс **-ець/-ец**: **поворець, сестринець.**

Інші суфіксальні форманти виявляють відносну активність в аналізованому матеріалі. Зокрема, близьким за семантикою і внутрішньовалентними характеристиками, що визначають закономірності

поєднання форманта з твірними основами, до суфікса **-ьць** є суфікс **-иц-а/-иц-я**: **державца, падчериця, причинца** ('призвідця'). Те ж стосується й форманта **-к**: **дівка, дочка, дядько, матка**.

Поодинокими є випадки використання формантів **-ич**: **воеводич**; **-ухна**: **матіухна**; **-ї**: **братья**; **-ун**: **опекун**; **-ок**: **маршалок, щадок**; **-ух-а**: **мачіуха**; **-ич/-анич**: **братанич, воеводич**.

Рідко вживається префіксально-суфіксальний спосіб деривації: **наместник, по(д)судок, по(д)сусє(д)ок**, хоча лінгвісти спостерігають активність іменникової конфіксації у словотвірній системі аналізованого періоду [5].

Серед неморфологічних способів називання осіб трапляються непоодинокі випадки переходу прикметників (рідше дієприкметників) в іменники (морфолого-синтаксичний спосіб утворення похідних назв осіб): **вли(з)ки(и), крєвни(и), повиноваты(и), приходячи(и)**.

У межах номінативної деривації НО слід розглядати різноструктурні одиниці. Зокрема, одним із способів називання людей є використання лексичних словосполучень, які дозволяють уточнити, конкретизувати головний в словосполученні компонент. Статус цих мовних одиниць не завжди з об'єктивних причин можна чітко окреслити, оскільки критерії їх ідентифікації на тлі інших чи то лексичних, чи то синтаксичних структур не є виразними, нерідко вони нестабільні. Однозначно як лексичні словосполучення можна трактувати такі назви: **рав божи(и), ге(т)ма(и) дво(р)ны(и), слуги пугны(и), люди тяглы(и)**.

Конкретизаторами в таких словосполученнях найчастіше виступають прикметники (дієприкметники).

На відміну від словотвірного аналізу, розгляд специфіки номінативної деривації передбачає також з'ясування у функції засобів називання фрагментів навколишньої дійсності використання і слів-запозичень.

Запозичені НО представлені відносно невеликою кількістю лексем: **бурмистр, каштелян, канцлер, кацѣрь** ('єретик, розкольник'), **малжонка, прокуратор**. Це, найчастіше, запозичення з латинської і польської мов.

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

Аналіз семантичних і структурно-словотвірних характеристик назв осіб, репрезентованих волинськими грамотами XVI ст., дозволяє зробити висновок про поступове превалювання мовних одиниць розмовного характеру в діловому мовленні XVI ст. Ця тенденція стане основоположною у творенні нової української літературної мови, для якої народнорозмовна стихія стане основною. Перспективним є вивчення особливостей ономасіологічної структури й номінативної деривації назв інших семантичних параметрів.

Джерела та література

- 1.Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові / А.А. Бурячок. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 150 с .
- 2.Волинські грамоти ХУІ ст. / Упор. В.Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. – К. : Наук. думка, 1995. – 245 с.
- 3.Історія української мови . Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – 742 с.
- 4.Матвієнко А.М. Передмова / А.М.Матвієнко // Волинські грамоти ХУІ ст. – К. : Наук. думка, 1995. – С.5 – 16.
- 5.Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П.І.Білоусенко, І.О.Іншакова, К.А.Качайло, О.В.Меркулова, Л.М.Стовбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2010. – 480 с.
- 6.Німчук В.В.Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В.В.Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 416 с.
- 7.Пещак М.М. Стиль ділових документів ХІУ ст. / М.М.Пещак. – К.: Наук. думка, 1979. – 267 с.
- 8.Русанівський В.М. Передмова / В.М.Русанівський // Українські грамоти ХУ ст. – К. : Наук.думка, 1965. – С.5 – 23

9. Українська мова: Енциклопедія. – К. : Вид-во «Укр.енциклопедія», 2000. – 752 с.

Лариса ПАВЛЕНКО

Апеллятивные наименования лиц в волынских грамотах XVI в.: структурно-семантические параметры

В статье проанализированы структурно-семантические особенности номинаций лиц в волынских грамотах XVI в. Памятники правовой письменности – важнейшая страница истории литературного языка, изучение которой на материале делового стиля XVI в. позволяет глубже изучить специфику украинской народной речи того времени. Особенного научного внимания требуют письменные источники, являющиеся свидетельством материальной и духовной истории Волыни времен Польсько-Литовско-Русского государства. Этот край сохранил традиции правовых отношений времен Киевской Руси и в то же время развивал элементы европейского государственного устройства.

Волынские грамоты XVI в. иллюстрируют семантическое богатство нарицательных номинаций лиц, отражающих специфику политических, социальных, имущественных, родственных, культурных отношений в обществе того времени.

Разнообразные средства номинативной деривации указанных номенов: морфологические способы словообразования, субстантивация, использование лексических словосочетаний, заимствований.

Ключевые слова: памятники украинского языка, староукраинский язык, языковая и стилистическая специфика правовой письменности, семантическая структура, номинативная деривация, признаки разговорной речи .

Appellatives of persons in the sixteenth century Volyn charters: structural and semantic parameters

The article analyzes structural and semantic features of persons' nominations found in the sixteenth century Volyn charters. The examples of legal writing are of vital importance in the history of literary language whose research is based on the sixteenth century business style material and permits the scientists to study deeper peculiarities of Ukrainian national language of that time. Particular scientific attention should be paid to the written sources that are considered to be the evidence of material and spiritual history of Volyn as a part of the Polish-Lithuanian-Russian state. The region preserved the tradition of the Kyivan Rus legal relationship and developed some elements of European systems at the same time.

The sixteenth century Volyn charters illustrate all the semantic richness of persons' nominations, i.e. common names that reflect political, social, property, family and cultural peculiarities observed in the society of that time.

A variety of tools used for nomination derivation of the names are morphological methods of word formation, substantivization, using lexical phrases and borrowings.

Key words: examples of Ukrainian writing, Old Ukrainian, linguistic and stylistic peculiarities of the legal writing, semantic structure, nominative derivation, spoken language features.